

DIYALEKTİK DÜŞÜNCE VE MANTIK

Şafak Ural

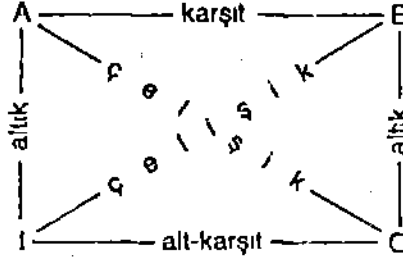
«Diyalektik» kelimesi eski Grekçe olup, sözlük mânası, iki kişinin konuşması, karşılıklı konuşmak veya konuşmak sanatı şeklinde açıklanmaktadır. Fakat tarih boyunca bu kavrama felsefi açıdan çeşitli anlamlar atfedilmiştir (meselâ bkz Cohn, J. 1965). Bu bakımdan tek bir tanım içinde bu çeşitliliği verebilmek sözkonusu değildir. Esasen amacımız bu kavramın felsefi tanımlarını incelemek veya yeni bir felsefi tanım vermek değildir. Amacımız, diyalektiğin mantık ile olan ilgisini ortaya koyabilmek ve bazı temel özelliklerini tespit etmektir.

«Diyalektik» deyimini bazen «diyalektik mantık» şeklinde kullanılmakta ve böylece bir tür mantık olduğu ifade edilmek istenilmektedir. Fakat mantık, -eğer bir bilim çeşidi olarak düşünülürse- sembolik bir dile ve bu dilin nasıl kullanılacağını belirleyen kurallara sahiptir. Mantığın diğer bir temel özelliği, bir ispat yöntemi olarak kullanılabilmesidir. Bugüne kadar diyalektik, sembolik bir dil olarak ifade edilemediği gibi bir ispat yöntemi olarak da düşünülmemiştir. Buna karşılık diyalektiği bir düşünce tarzı veya düşünce üslubu olarak anlamak mümkündür. Nitekim sezgisel düşünüş, pratik düşünüş, yaratıcı düşünüş, romantik düşünüş şeklindeki deyimlerde olduğu gibi, aralarındaki farklar ne olursa olsun, çeşitli düşünüş biçimlerinden sözedilebilir. Diyalektiği de bu şekilde görmek mümkündür. Dolayısıyla, diyalektik ile mantık arasında bir karşıtlık sözkonusu değildir. Hatta daha sonra ele alınacağı gibi, aralarında bir kıyaslama yapmak da doğru değildir.

Tarih boyunca farklı tanımların verilmesine karşılık diyalektiğin temel özelliklerinden birisi, tez ve antiteze sahip olmasıdır. Tez ve antitez, birbirine göre karşıt veya çelişik durumda buluna-

bilir. Diyalektiğin farklı şekilde yorumlanmasının bir sebebi, karşıtlık ve çelişki kavramlarının farklı felsefi yorumlara açık olmasıdır. Bazı düşünürler karşıtlık veya çelişkinin düşünce planında, bazıları dış-dünyada (tabiatta ve toplumda), bazıları da hem düşünce hem de dış-dünyada bulunduğunu kabul ederek diyalektik düşünceyi tanımlamaya veya bir temel aramaya çalışmışlardır. Bu felsefi yorumların başlıcalarına aşağıda yer yer işaret edilecektir. Şimdi ilkin diyalektik düşüncenin öngördüğü karşıtlık ve çelişki kavramlarını mantık açısından ele alalım.

Bu iki kavram geleneksel olarak bir sema halinde şöyle gösterilir :

Kısaca ifade etmek gerekirse (bkz Ural 1985) bu semadaki sembollerden A, tümel olumlu; E, tümel olumsuz; I, tikel olumlu; O, tikel olumsuz önermelere işaret etmektedir. Çelişki iki ifadenin (yani A ve O; E ve I) birlikte sahip olduğu özellik, birinin doğru olması halinde diğerkinin yanlış olmasıdır. Mesela «Bazı güller kırmızıdır» ve «Hiçbir gül kırmızı değildir» şeklindeki iki çelişik önermeden birisi doğruysa diğeri yanlıştır. Karşit iki önermenin (A ve E) özelliği, birlikte doğru olamamaları fakat birlikte yanlış olmalarıdır. Mesela «Bütün tebeşirler beyazdır», «hiçbir tebeşir beyaz değildir» önermeleri bu durumdadır.

Bu ifadeler arasında mantık açısından tez ve antitez olarak kabul edilebilecek en uygun çift, alt-karşit önermeler olarak görünmektedir. Çünkü diyalektik düşünüşün diğerk bir temel özelliği, tez ve antitezden hareketle ulaşılabilecek bir yargının yani bir sentezin bulunmasıdır.

Alt-karşıt önermelerin birlikte doğru olabilecekleri dikkate alınrsa, sentez bu önermeleri yani tez ve antitezi birlikte ihtiva edebilecektir. Nitekim, «bazı kalemler mavidir» ve «bazı kalemler mavi değildir» şeklindeki iki karşıt önerme, «kalemler çeşitli renklerde» şeklinde ve sentez özelliği taşıyan bir önermeyi birlikte doğrulayabilir.

Diyalektik düşüncenin diğer temel özelliği, bilgilerimizdeki sürekli gelişmeyi temsil ettiğinin kabul edilmesidir. Çünkü ulaşılan her sentez, bir tez olarak kabul edilir ve yeni bir antitez ile tekrar bir senteze ulaşılır. Alt-karşıt önermeler diyalektiğin bu yönüyle de uygunluk içindedir. Çünkü bu tür önermelerle nesnelere hakkında tam ve eksiksiz bir bilginin ortaya konulması söz konusu değildir. Nitekim «kalemler renklidir» şeklindeki bir önerme, kalem hakkında bilgi veren ifadelerden sadece birisidir. Bazı kalemlerin tahta, bazılarının madeni olması, bazılarının değerli bazılarının değersiz olması, kalem hakkında bilgi veren ama o nesneyi tek başına hiçbir zaman tam olarak tasvir etmeyen ifadelerden sadece birkaçıdır. Dolayısıyla alt-karşıt önermeler vasıtasıyla ulaşılan her sentez, o nesne hakkında yeni bilgilere daima açık bir kapı bırakacak, bu suretle bilgilerde bir süreklilik sağlanmış olacaktır.

Tez ve antitezin bir de çelişik önermelerle ilişkisi üzerinde durulabilir. Çelişik önermelerin özelliği, yukarıda işaret edildiği gibi, birlikte doğru olamamalarıdır. Dolayısıyla bir sentez, karşıtlık karesiyle temsil edilen türden iki çelişik önermeyi (özel şartlar dışında) birlikte kapsamayacaktır. Nitekim «bütün insanlar ölümlüdür» ve «bazı insanlar ölümlü değildir» gibi iki çelişik önermenin birlikte doğru olamaması bir kenara, bu iki önermenin birlikte düşünülüp bir senteze ulaşılmasının mümkün olmadığı da açıktır. Fakat burada sentezin tanımını değiştirerek öncekinden farklı bir diyalektik düşünceden söz edebiliriz: Doğruluğuna inanılan bir önermeyi çürüten çelişki önerme, yeni bir sonuca (yeni bir senteze) yolaçabilir. Mesela «bütün kuğular beyazdır» önermesinin doğru olduğuna uzun zaman inanılmıştır. Fakat Avustralya'da keşfedilen siyah kuğular sayesinde artık «kuğular farklı renkte olabilir» şeklindeki bir yargının, bir sentezin doğruluğu söz konusudur. Burada diyalektik düşünce, bir yargının doğruluğundan şüphe edilmesini sağlayan, o yargıyı çürütecek örneklerle bizi yönelten bir yöntem

olarak yorumlanabilir. Bu sonucun, Aristoteles'in diyalektikle ilgili görüşlerine de uygun olduğu söylenebilir. Çünkü Aristoteles diyalektiği kritik etmek süreci olarak görmüştür (Topica 101b). Gerçekten de bir yargının veya problemin kritik edilmesi, doğruluğunun araştırılması geçerlilik sınırlarının tespiti veya benzeri amaçlar için çelişik veya karşıtı yargıların dikkate alınması, diyalektik düşüncenin tipik özelliklerinden birisidir.

Tez ve antitez incelenirken sadece yargıları değil, kavramları da düşünmek gerekir. Çünkü «hayat ve ölüm», «canlı ve cansız», «köle ve efendi» şeklindeki kavramlar da tez ve antitez olarak kabul edilebilmektedir. Bu gibi kavramlar arasında da yine karşıtlık veya çelişiklikten sözedilebilir (bkz. Ural 1985).

Fakat daha sonra ayrıca ele alınacağı gibi, tez ve antitezin sadece mantıkça karşıtlık veya çelişiklik açısından tanımlanması sözkonusu değildir. Çünkü mantıkça birbirinin karşıtı veya çelişigi olan her yargı veya kavram tez ve antitez olarak yorumlanamamaktadır. Dolayısıyla tez ve antitezin mantıksal özelliklerini tespit etmek gerekli fakat yeterli olmayacaktır. Diğer bir deyişle tez ve antitez, kavram veya yargının mantık açısından tespit edilebilen özelliklerinden daha fazla özelliklere sahip durumdadır.

Öte yandan, tez ve antitez arasındaki ilişki ne şekilde olursa olsun, bu ilişkinin mantık açısından incelenebilmesi de gerekir. Aksi takdirde, mesela «kalem yeşildir» ve «hava bulutlu değildir» gibi herhangi iki önermenin niçin birbirine göre tez ve antitez olmayacağı açıklanamaz. Yani iki yargı veya kavramın birbirine göre tez ve antitez durumunda olabilmesi ve sentezle aralarında bir ilişkinin kurulabilmesi için «karşıtlık» ve «çelişiklik» kavramları dışında yine mantık açısından ele alınabilecek bir bağın da mevcut olması gerekir.

Yukarıda yapılan açıklamalar gerek tez, antitez ve sentezi, gerekse aralarındaki ilişkiyi farklı yönlerden ele almanın ve farklı şekilde tanımlamanın mümkün olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, mesela antitez, tezin basit bir değililmesi olarak tanımlanamayacaktır. Sentezin ise tez ve antitezden mekanik bir şekilde, kendiliğinden ortaya çıktığı söylenemeyecektir.

Bu durumda ortaya çıkan bir sonuç, diyalektiğin, mantık gibi mekanik bir ispat yöntemi olmadığıdır. Çünkü formel bir dil kullanarak belirli bir akıl-yürütme biçiminin denetlenmesi, doğruluğunun araştırılması sözkonusu değildir. Diyalektiği ancak bir keşif yöntemi, bu amaç için kullanılan bir düşünce biçimi olarak nitelenebilir. Çünkü mekanik, sabit, tek bir yoldan elde edilemeyen antitez, fakat özellikle sentezin keşfedilmesi, yani yeni bir bilgi vermesi sözkonusudur.

Diyalektiğin bir de canlı ve cansız tabiatta, toplumda, insandaki, yani hertürlü nesnedeki değişmeyi veren, bu değişim üzerine kurulduğu kabul edilen bir yöntem hatta bir kanun olarak yorumlandığı da bilinmektedir. Nitekim bazı materyalist filozoflar tarafından kabul edilen görüşe göre diyalektik, her türlü nesnede ortak olan bir özelliğe işaret etmekte, nesnelereki değişimi ifade etmektedir. Şimdi bu görüşü, yani materyalist felsefenin diyalektik anlayışını ele alalım. Bu çerçevede tez, antitez ve sentez kavramlarının tanımını ve aralarındaki ilişkinin ne derece ortaya konulabileceğini araştıralım.

Materyalist felsefeye göre canlı, cansız hertürlü nesne bir hareket ve değişim içindedir. Her tek tek nesnedeki hareket ve değişimin sürekliliği iç ve dış etkenlerce sağlanır. İç etken, o nesneyi o nesne yapan, onun var olmasını sağlayan tez ve antitez birliğidir. Birbiriyle çatışma halinde bulunan tez ve antitez, değişimin de sebebi durumundadır ve o nesnenin iç dinamiğini oluşturur. Değişimden sözedenince bir de dış etkenleri gözönüne almak gerekir. Dış etkenler bazen, denge halinde bulunan iç etkenlerin (yani tez-antitez birliğinin) ortadan kalkmasına yolaçarlar. İç ve dış etkenlerin birliği de yine birer tez ve antitez olarak yorumlanır. «Materyalist felsefeye göre değişmeyi, hareketi kabul etmek, adeta zorunlu bir şekilde diyalektiğin kabul edilmesini gerektirmektedir. Çünkü hertürlü nesnenin özünde bir çelişki, bir çatışma vardır ve diyalektik bu çelişkinin açıklanması demektir. Gelişim ve değişim de bu çelişki sayesinde ortaya çıkmaktadır. Değişim ve hareketin diyalektik özellik taşıdığı söylemek ise bilimin ve felsefenin bugünkü seviyesi sayesinde mümkün olmaktadır (Cornforth, 1971, s. 54).

Diyalektiği hertürlü nesnenin tabi olduğu bir kural, bir yasa veya ortak bir özellik gibi görmek şüphesiz sözkonu olamaz. Çünkü her türlü hareket, değişim ve gelişimin (aynı bir) yasaya, kurala bağlı olması veya aynı özellikleri taşıması, birbirinden çok farklı nesnelere, fiziğin, kimyanın, biyolojinin, sosyolojinin, psikolojinin, astronominin, ekonominin ve diğer bilimlerin konusu durumundaki nesnelere ortak bir yasanın, ortak bir kuralın geçerli olması demektir. Birbirinden böylesine farklı nesnelere için ortak bir yasanın veya kuralın sözkonusu olmadığı bilinen bir gerçektir. Böyle bir ortaklık olsa bile, bu durumun deneyle, gözlemlerle ve bilimsel bir yolla ispatlanması gerekirdi. Bugüne kadar bu yolla bir ispatın verilmemesi de bilinmektedir. Dolayısıyla hertürlü nesnenin tez ve antitez olarak nitelenecek iki ayrı nesneden oluştuğunu söylememize imkan veren hiçbir dayanak ortada yoktur. Gerçi mesela nedenselliğin de birbirinden farklı nesnelere için geçerli olduğu akla gelebilir. Fakat materyalist felsefe için tez ve antitezin tasarlanan değil, algılanabilen birer nesne şeklinde mevcut olması gerekir. Dolayısıyla tez ve antitez, gözlem veya deney konusu yapılabilmeli, herhangi bir şekilde varlığı gösterilebilmelidir. Aksi takdirde tez ve antitezin hertürlü nesnenin özünde, dolayısıyla somut bir varlık olarak mevcut olduğunu kabul etmek mümkün olamaz. Aşağıda ayrıca işaret edileceği gibi böyle bir kabul, başka problemleri de beraberinde getirecektir.

Materyalist felsefenin diyalektik anlayışına göre hertürlü hareket ve değişim, nitel ve nicel yönlerinin dikkate alınmasıyla açıklanabilir. Nitel değişim, nicel özelliklerin belli bir seviyeye ulaşmasıyla gerçekleşir (Cornforth, 1971, s. 86). Bu konuda hep verilen bir örnekle: su ısıtıldığında (yani bir dış etken sayesinde) belli bir noktadan sonra birdenbire nitel bir değişikliğe uğrayıp buhar haline geçer. Diğer bir örnekle, bir civciv, gelişmesini tamamladıktan sonra yani nicel bir birikim sonucu yumurtasını kırarak bir anda dışarı çıkar. Tabiatındaki değişimlerde de aynı kurallar geçerlidir. Bir ağacın çiçek açması, yani nitel değişim yine nicel birikimler sonucunda olur. Aynı kurallar meyvanın çekirdek haline gelmesinde, çekirdekten bir ağacın yetişmesinde de geçerlidir.

Tabiatın nitel yoldan tasviri altında Aristoteles fiziğinin bir özelliğidir. Aristoteles fiziği, büyük ölçüde nitel özelliklerle yani

duyu organlarımızla algıladığımız renk, ses, koku, tad gibi özelliklerle tasvir edilen bir felsefi anlayışın üzerine kurulmuştur. Fakat özellikle Kepler ile birlikte fiziksel nesnelere ve olaylar, nicel yönden yani ölçülebilir değerlerle tasvir edilmeye başlanmıştır. Günümüz fiziğinde ise tamamen nicel değerler vardır. Fizikçi bize atomun en küçük parçalarını sadece matematik formüllerle tasvir etmektedir. Çünkü duyu organlarımızla bu nesnelere ulaşmak mümkün değildir. Nitekim bir atomun parçalarının renk, ses, tad, koku gibi nitel özelliklerinden bahsetmek söz konusu değildir. Dolayısıyla her türlü nesneyi nitel ve nicel özelliklerine göre ayırmak her zaman mümkün değildir.

İkincisi, nicel ve nitel özelliklerinden sözedebildiğimiz nesnelereki değişimleri her zaman tek yönlü ele almak da söz konusu değildir. Suyu ısıtmak suretiyle ona bir enerji verilmesini nicel yolla tasvir edebiliriz. Suyun buhar haline geçmesini, yani nitel değişimi nicel değişimle ilgili içinde düşünebiliriz. Aynı şekilde, kanımızdaki belirli hormonların artması veya eksilmesi yani nicel yolla ifade edebileceğimiz bir etken insanda mesela sevinç veya üzüntü gibi nitel değişikliklere sebep olabilir. Fakat aynı süreç tersine de gelişebilir. Bizi sevindiren veya üzen bir olay belirli hormonların kanımızda artmasına veya eksilmesine yolaçabilir. Dolayısıyla buradaki ilişki, nitel değişimin nicel değişime yolaçmasıyla sonuçlanmıştır. Ayrıca güzel bir obje karşısında duyduğumuz hoşlanma duygusunu veya bir objenin sahip olduğu güzelliği nicel yolla tam olarak ifade ve tasvir edemeyiz. Esasen bir nesnenin farklı yönlerden ifadesi demek olan nitel ve nicel özellikleri birbirine göre tez ve antitez olarak yorumlamanın da hiçbir gerekçesi olmayıp lüzumsuz bir kabul durumdadır. Çünkü diyalektik kavramın kullanmak nitelik, nicelik ilişkisine yeni bir anlam kazandırmadığı gibi, bu kavramı hiç kullanmadan nitelik, nicelik ilişkisini anlayabiliriz.

Fiziksel nesnelereki değişimin, materyalist felsefenin diyalektik anlayışının öngördüğü tarzda cereyan ettiğini kabul edebilmekteki diğer güçlük, söz konusu değişimin çok farklı özellikler taşımasıdır. Dolayısıyla farklı değişimler arasında ortak bir nokta bulmak veya herhangi birisini örnek olarak almak mümkün değildir. Mesela mevsimlerin birbirini izlemesine ve buradaki çevrimin

tekrarlanmasına karşılık, insanın fizyolojik gelişiminde birbirini takip eden evrelerin tekrarlanması sözkonusu değildir. İki hidrojen, bir oksijen atomundan suyun meydana geldiğini, suyun tekrar hidrojen ve oksijen atomlarına ayrılabilceğini söyledikten, yani tersinebilir (reversible) bir değişimden sözettikten sonra, evrenin mevcut genişlemesinin de tersinebilir olduğunu yani bir zaman sonra büzüleceğini söyleyemeyiz. Bir fiziksel sisteme verilen ısı ve bu sayede elde edilen işi, yani buradaki değişimi ve dolayısıyla enerjinin korunumunu ifade edebilmek için yepyeni bir diyalektik tanıımı vermenin gerekli olduğu açıktır. Fiziksel nesnelere yanı sıra toplum, tarih, insanın psikolojik ve biyolojik özellikleri dikkate alınırca, birbirinden tamamen farklı değişim çeşitleri ortaya çıkar. Bu çeşitli nesnelere karşılaşılan, bazıları tersinebilir bazıları tersinemez, bazıları döngüsel, bazıları süreklilik gösteren, bazıları bir defalık, bazıları tekrarlanabilir, bazıları dışa bağlı, bazıları kendi başına gerçekleşebilir olan ve daha farklı özellikler taşıyabilen değişimleri tek bir formül ile dile getirmek şüphesiz mümkün değildir.

Materyalist felsefenin diyalektik tanımlarında nesneleredeki değişmeyi, o nesnenin özünde mevcut çelişkilerin (Cornforth 1971, s. 54, s. 87) dış etkenler vasıtasıyla değiştirilmesine bağlamak (Cornforth 1971, s. 101) da her zaman geçerli değildir. Mesela radyoaktif bazı atomlar belirli bir zamanda ve hiçbir dış etken olmadan değişikliğe uğrarlar. Güneşteki patlamaların hiçbir dış etkene ihtiyaç göstermediği artık günlük bilgilerden birisi haline almıştır. Bu durumda her türlü değişmeyi sözkonusu kalıp içinde düşünmek doğru olamamaktadır. Gerçi materyalist diyalektik anlayışa göre bazı nesneleredeki değişimler o nesnenin iç çelişkilerinin dengede olmamasıyla da açıklanmaktadır. (Cornforth, s. 86 vd, s. 98 vd). Fakat bu durumda değişim, ya dıştan gelen bir etkiye ya da nesnenin içinde mevcut gerekçelere bağlanmış olmaktadır. Böyle bir görüşün ise yeni birşey söylemediği, hiçbir açıklama gücü olmadığı ortadadır. Çünkü her değişim ya o nesnenin içindeki ya da o nesneye dıştan gelen etki sayesinde gerçekleşir. Dolayısıyla iç veya dış etkenlerle değişen nesne arasında ilişki olduğunu diyalektik kavramını kullanarak anlamaya ve açıklamaya çalışmak veya bu yolla diyalektiği tanımlamak bir anlam ifade etmeyecektir.

Bir nesnenin değişiminde iç veya dış etkenlerden sözedildiğinde, «diyalektik» kavramım, sebep-sonuç ilişkisinden (nedensellik-

ten) de ayırmak, ikisini birbirine karıştırmamak gerekir. Nitekim yukarıda diyalektikle ilgili verilen örnekler (ateşin yanması ve suyun kaynaması ve belli bir sıcaklıktan sonra yumurtadan civcivin çıkması) aslında birer sebep-sonuç ilişkisi içinde ele alınmalıdır. Bu örneklerde sebep durumundaki olayı (ateşin yanmasını) tez, diğerini (suyun kaynamasını) antitez olarak nitelemek de bir çözüm değildir. Çünkü böyle bir nitelemenin nedensellik kavramından daha fazla bir bilgi verdiği söylenemez. Dolayısıyla burada diyalektik veya tez ve antitez kavramlarını kullanmak yeni bir imkan kazandırmayacak, yeni bir açıklama vermeyecektir.

Gerçi iki olay arasındaki nedensel bağın, sözkonusu ilişkileri tam olarak açıklamadığı düşünülebilir. Nitekim materyalist felsefenin diyalektik anlayışına göre, meydana gelen değişimde, yukarıda işaret edildiği gibi, nitel ve nicel yönlerden sözedilmektedir. Fakat yine yukarıda işaret edildiği gibi, bir değişimde nitelik-nicelik ilişkisinin belirli bir tanımını vermek mümkün değildir. Yani bazen nitel değişim nicel değişime bazen de nicel değişim nitel değişime yolaçabilmektedir. Ayrıca, bir nicel birikimin ne zaman ve nasıl bir nitel değişim meydana getireceğini her nesne için geçerli bir kural çerçevesinde ifade etmek olanağı bulunmamaktadır. Bazı hallerde nitel değişim aniden, bazı hallerde ise geniş bir zaman dilimi içinde gerçekleşmektedir. Kaldı ki bir olay veya nesnenin nicel ve nitel yönlerden ele alınması, sadece ve sadece o nesneye farklı açılardan bakışımızdan kaynaklanmaktadır. Ayrıca yukarıda da işaret edildiği gibi, gerek bu farklı açılardan bakış gerekse nicelik-nitelik arasındaki ilişki diyalektik kavramına hiç de ihtiyaç göstermemektedir. Bu durumda tez ve antitez ile diyalektik kavramını ne sebep-sonuç ne de nitelik-nicelik ayrımı üzerine kurmak ve bu yolla tanımlamak sözkonusu olabilir.

Materyalist felsefenin diyalektik anlayışı içinde tez ve antitezin diğer bir özelliği, somut nesnelere işaret ettiğinin kabul edilmesidir. Bu konuda verilen örneklerde artı ve eksi, gece ve gündüz, hayat ve ölüm birer tez ve antitez olarak kabul edilir. Bu gibi elemanlar bir bütünün birbirinden ayrılamayan parçaları durumundadır ve o nesnenin özünü oluştururlar (Cornforth, s. 90). Bu elemanların dengede olması sayesinde bütün, yani nesnelere, varlıklarını sürdürürler. Yukarıda işaret edildiği gibi, içten veya dıştan

gelen etki dolayısıyla denge bozulur, böylece nesnelere değişime uğrarlar. Mesela ucuna ağırlık asılan bir ipten iki karşıt arasındaki denge bozulunca ip kopar (Cornforth, s. 86). Bir suyun kaynaması, verilen ısı dolayısıyla çekim ve itme kuvveti arasındaki dengenin bozulmasıyla meydana gelir (Cornforth, s. 100). Bir yumurtanın içinde bulunduğu ortamın sıcaklığı belli bir seviyeye ulaşınca yumurtanın içinde mevcut «karşıt kuvvetler» arasındaki denge bozulur ve yumurtadan civciv çıkar (Cornforth, s. 100).

Fakat herşeyden önce, verilen bu örnekleri, bütün nesnelere kapsayacak şekilde genelleyemeyiz. Nitekim gergin bir ipten aynı anda çekim ve itme kuvvetlerinin bir arada ve aynı anda bulunmasına karşılık hayat ve ölüm arasında böyle bir denge söz konusu değildir. Çünkü birisi varsa diğeri yoktur. Bir civcivin yumurtadan çıkabilmesi için bozulması gereken denge her ne ise, bu denge ile gece ve gündüz arasında veya bir sayının artı ve eksi değerleri arasında hiçbir paralellik kurulamaz. Yani kısaca, tez ve antitezi tanımlayabilmek için nesnelere denge halinde bulunan elemanları araştırmakla bir sonuç elde edilemez. Çünkü her türlü nesne için ne denge kavramının ne de dengeyi oluşturduğu ve nesnelere meydana getirdiği söylenen elemanları (yani tez ve antitezi) yukarıda işaret edilen şekilde tanımlamak imkanı vardır.

Her nesnenin özünde tez ve antitez durumunda başka nesnelere bulunduğu görüşü de doğru olamaz. Mesela gün için gece ve gündüzü tez ve antitez olarak kabul edelim. Bu sefer gece için de yine başka bir somut nesnenin tez ve antitez olarak bulunması gerekir. Eğer tez ve antitez bağlanışta kabul edildiği gibi birer nesne olarak görülürse, geceyi oluşturan tez ve antitezin yine birer somut nesne olarak tez ve antitezden, onların da yine başka tez ve antitezden meydana gelmesi gerekir. Bugüne kadar hiçkimsenin gecenin ne olduğunu anlamak için onu meydana getiren ve özünü oluşturan tez ve antitezini, bu tezin ve antitezinin yine özü durumundaki başka bir tez ve antitezini araştırdığı söylenemez. Ayrıca bir süreç veya hareketin meydana gelebilmesi için de her zaman tez ve antitezin varlığından söz edilemez. Mesela elektromanyetik kuvvetlerde artı ve eksi yükleri karşıt veya çelişik elemanlar (yani tez ve antitez) olarak kabul edelim. Fakat gravitasyon kuvvetinde

karşıt veya çelişik elemanlardan sözedemeyiz. Bu durumda her nesnenin veya her sürecin mutlaka tez ve antitezden oluştuğunu söylemek imkanı da ortadan kalkmış olmaktadır.

Öte yandan tez ve antitez durumundaki elemanlar tek başlarına bir hareketi meydana getirme sebebi olarak görülemez. Aksi takdirde, mesela bir odanın karşıt iki duvarı (hatta duvarlar karşıt iki renge boyanmış da olabilir) yerinden sökülüp birbirlerine yaklaştırıldıklarında bir sürecin başlaması gerekir. Yani bir süreç varsa, bu süreç içindeki karşıt elemanları tespit etmek yeterli olmayıp, bu sürecin tabii olduğu kanunun tespit edilmesi gerekir. Kaldığı süreç içinde karşıt veya çelişik elemanlar olsa bile bunların neler olduğunu soruşturmanın bir yararı olmayacaktır. Çünkü o konudaki kanunlar bize gelişimi ve kurallarını zaten bildirmektedir. Bu durumda tez ve antitezi tanımlayabilmek için nesnelere özüne bakmak veya bir hareket içinde aramak hiçbir sonuç vermeyecektir.

Tez ve antitez kavramlarının açıklanabilmesi için bir de diyalektik düşüncenin öngördüğü sentez kavramının dikkate alınması kaçınılmazdır. Çünkü iki yargının veya iki olgunun birbirine göre tez ve antitez durumunda olabilmesi için bir sentezin bulunması gerekir. Diğer bir deyişle, başlangıçta da işaret edildiği gibi, mantıksal yapısı gereği birbirinin çeliştiği veya karşıtı durumundaki her yargıya tez ve antitez gözüyle bakılamaz. Çünkü ortada sentez, yani diyalektik düşüncenin üçüncü aşaması yoksa, şüphesiz diyalektik düşüncenin kendisinden dolayısıyla tez ve antitezden sözedilemez. Mesela «kalem şu anda (bir t anında) elimdedir» ve «kalem şu anda (yine aynı t anında) elimde değildir» şeklindeki iki ifadeyi tez ve antitez olarak kabul edemeyiz. Hatta bu iki yargıyı birarada bile düşünemeyiz. Gerçi sözkonusu türden yargıları mesela Budist felsefe içinde birlikte düşünmek mümkün olabilir. Ne var ki fiziksel nesnelere bu gibi felsefi yorumlar dışında ve bizden bağımsız, objektif varlıkları olduğunu kabul edersek, sözü edilen türden yargıları da birlikte düşünemeyiz. Dolayısıyla bu gibi yargılardan bir senteze ulaşamayız. Bu durumda, çelişik veya karşıt iki yargının tez ve antitez olarak nitelenebilmesinin temel şartlarından birisi, bu iki yargıdan bir senteze ulaşabilmektir.

Özel durumlarda, ortada henüz bir sentez olmasa da bazı yargıları tez ve antitez olarak düşünmek mümkündür. Mesela «tabiat-

ta determinizm vardır» yargısı Newton fiziği içinde doğru olarak kabul edilmektedir. Fakat öte yandan, «tabiatta indeterminizm vardır» yargısını Kuantum fiziğinde doğru olarak kabul eden fizikçiler bulunmaktadır. Bu tür iki yargı gerçekten birlikte doğru olabilir ve ortada bir sentez de olmayabilir. Fakat ulaşılmış bir sentez olmasa bile tabiat hakkındaki inançlarımız, bu iki yargıyı birlikte düşünmemize imkan verebilir. Diğer bir ifadeyle mantık veya fizik açısından bu iki yargıyı birlikte düşünmemizi imkansız kılacak bir engelden söz edilemez. Alışkanlıklarımız, edinmiş olduğumuz bilgi ve tecrübeler ışığında, sözkonusu türden yargıları, ileride bizi bir senteze götürmesi muhtemel birer tez ve antitez gibi kabul etmek mümkündür.

Bu durum sentezin diğer bir özelliğini de ortaya koymaktadır: sentez, bazı karşıt veya çelişik yargılar karşısında aklımızın bizi bu tür yargıları genel bir çerçeve içinde birarada düşünmeye sevk etmesiyle ortaya çıkmaktadır. Nitekim yukarıdaki son örnekte olduğu gibi, sözkonusu iki yargının bize rahatsızlık veren bir tarafı vardır. Çünkü tabiat hakkında birbirine aykırı iki ayrı bilgi sözkonusudur. Bu aykırılık ve duyulan rahatsızlık, iki yargının, ancak bir prensip, bir kanun, bir kavram yani kısaca bir sentez çerçevesinde birlikte düşünülmesiyle ortadan kaldırılabilir.

Bu vesileyle sentezin bir özelliğine tekrar dikkati çekmek mümkündür. Bu özellik, senteze mekanik, kendiliğinden veya mantıksal bir yolla ulaşılamamasıdır. Yukarıdaki son örnek, sentezin bu özelliğine de açıkça işaret etmektedir. Bu durum, niçin diyalektiğin yeni bir bilgi elde etme süreci veya daha sonra işaret edilecek çerçevede bir keşif yöntemi olarak nitelenebileceğinin belirtisidir.

Tez ve antitezle olan ilişkisi açısından bakıldığında sentezin özelliklerinden bir diğeri, mevcut iki karşıt yargıyı birlikte düşünme olanağı vermesi, hatta bazı durumlarda iki yargı (veya kavram) arasındaki çelişkiyi ortadan kaldırabilmesi, bu tür yargıların birlikte doğru kabul edilebilmesine izin vermesidir. Diğer bir deyişle sentez, herhangi iki yargıyı uzlaştırabiliyor, aralarında bir bağlantı kurabiliyorsa, tez ve antitezden dolayısıyla diyalektikten söz edilebilir.

Buraya kadarki açıklamalardan hareketle sentezin tez ve antiteze olan ilişkisini aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz. İlki, sentezin, tez ve antitezin birlikte düşünülmesine imkan veren özellikte olmasıdır. Basit bir örnekle, «bazı tebeşirler beyazdır» ve «bazı tebeşirler beyaz değildir» şeklinde birbirine karşıt özellikte iki yargıyı gözönüne alalım. Bu iki önermenin birlikte doğru olduğu açıktır. Eğer «bütün tebeşirler beyazdır» şeklinde bir genelleme sözkonusu olsaydı, bu iki önerme birlikte doğru kabul edilemez, dolayısıyla bir sentezden sözedilemezdi. Fakat «bütün tebeşirler renklidir» şeklinde bir sentez olarak yorumlayabileceğimiz bir genellemeye göre sözkonusu iki önermeyi birlikte doğru kabul edebiliriz. Benzeri durum kavramlar için de geçerlidir. Mesela «renk» kavramı yeşil, kırmızı, mavi gibi birbirine göre karşıt özellikte olduğu söylenebilecek renklere işaret etmektedir. Sentezin diğer bir özelliği, antitezin sentezi kısmen veya tamamen değiştirmesi, dolayısıyla yeni bir senteze zemin hazırlamasıdır. Mesela, daha önce işaret edildiği gibi, siyah kuğuların gözlenmesi yeni bir genellemeye yani yeni bir senteze yolaçmıştır. Üçüncü olarak sentez, bazı çelişik yargı ve kavramları kapsayan bir özellik taşıyabilmektedir. Mesela «bir doğruya dışındaki bir noktadan bir paralel çizilebilir» ve «bir doğruya dışındaki bir noktadan hiç paralel çizilemez» şeklindeki iki çelişik yargıyı, sentez olarak kabul edebileceğimiz «aksiyom» kavramı içinde birlikte doğru kabul edebiliriz. Diğer bir örnekle, «canlı» ve «canlı-olmayan» şeklindeki çelişik iki kavramı «tabiat» kavramı içinde birlikte düşünmek mümkündür. Fakat bu durum her türlü çelişik yargı ve kavramlar için geçerli değildir. Nitekim, daha önce de işaret edildiği gibi, doğrudan algılayabildiğimiz bir nesnenin aynı anda ve aynı mekan içinde belirli bir özelliğe sahip olduğunu ve olmadığını söyleyemez, bu tür ifadeleri algılayabildiğimiz nesnelere dünyasında birlikte doğrulayamayız. Dolayısıyla bazen ileri sürüldüğü gibi, p ve ~p gibi çelişik iki yargıyı diyalektik öngördüğü tez ve antitez olarak kabul etmek her zaman sözkonusu olmamaktadır.

Sentezin kısaca ifade edilen bu özelliklerinde ortak olan taraf, tez ve antitezin önceden zaten mevcut durumda bulunmasıdır. Fakat ikinci olarak, sentezin bir tez haline dönüşmesi, bir antiteze birlikte ilkinden farklı bir senteze ulaşılmasından sözedilebilir. Sentezin ve dolayısıyla diyalektik düşüncenin yukarıda yapılan açıklamalar dışında kalan bu özelliği daha sonra ele alınacaktır.

Buraya kadar yapılmış olan açıklamalar, dikkat edilirse, ulaşılan her yeni yargı ve kavramı bir sentez olarak yorumlama imkanı vermektedir. Çünkü ortaya konulmak istenen her yeni kavram veya yargının öncesinde tez ve antitez aşaması bulunmaktadır. Bu durumun sebebi kavram veya yargıların temel özelliklerinden birisinin, aralarında ortak özellikler bulunan farklı nesnelere işaret etmesidir. Mesela «bu kalem yeşildir» dediğimizde «kalem» kavramını yazabilmek ortak özelliği taşıyan, fakat renk, şekil, yapı, ağırlık, uzunluk vb yönlerden birbirinden ayrılan nesnelere ifade etmektedir. Aynı durum mesela «yeşil» kavramı için de geçerlidir. Çünkü bu kavram, değişik renk tonlarını, bu tonları taşıyan çeşitli nesnelere ve aynı zamanda bir rengin diğer renklerden ayrı olmak özelliğini dile getirmektedir. Sadece kavramların değil yargıların da yine bir veya birden çok nesnenin, bu nesneyi diğerlerinden ayıran ortak özelliğini dile getirdiği açıktır. İşte bu özellikler, bir yargıda bulunurken veya kavramlaştırma işleminde temelde tez ve antitez aşamalarının bulunmasını gerektirmektedir. Temelde tez ve antitez aşamalarının bulunması, gerek kavramları gerekse yargıları, karşıt özellikler taşıyan elemanların ortak özelliklerini ifade eden bir sentez olarak yorumlama olanağı vermektedir.

Kavram ve yargıların temelde sentez özelliği taşımasının diğer bir sebebi, işaret ettikleri nesnelere sadece ortak özelliklerini değil, karşıt özelliklerini de dile getirmek durumunda bulunmalarıdır. Çünkü ister tümel (bütün...lar, ...dir) ister tikel (bazı ...lar, ...dir) şeklinde olsun, bir yargıda bulunabilme, yani bir nesneye bir özellik atfedebilmek için, sadece atıfta bulunulmak istenilen belirli özelliğe sahip nesnelere değil, diğer çeşitli nesnelere de gözönüne alınmaya çalışılır. Mesela «bütün güller dikenlidir» gibi bir yargıya ulaşmak için sadece belirli bir bitki türünün dikenli olanları değil, güle benzeyen çeşitli bitkiler ve güllerin dikenli olup olmadığı da şüphesiz araştırılır. Yani ulaşılmak istenilen yargıya antitez durumunda olan çeşitli yargılar da gözönüne alınmak durumundadır.

Benzeri durum kavramlaştırmak süreci için de sözkonusudur. Çünkü bir kavram, belirli tür nesnelere arasında hem bir benzerliği hem de farklılığı ifade eder. Mesela «kalem» denilince yazmaya yarayan çeşitli tür nesnelere anlaşılır. Bu özellik onu aynı zamanda

diğer nesnelere ayırır. Nitekim yazmaya yarayan her nesne, mesela bir daktilo, kalem değildir. Bir tahta parçası, dış görünüşü benzese de bir kurşun kalem değildir. Dolayısıyla, bir kavramla farklı nesnelere ortak özellikleri dikkate alınırken, aynı zamanda bazı özellikleri bakımından birbirine benzeyen nesnelere arasındaki farklılık da dile getirilmiş olmaktadır. Nitekim bir bardak, su içmeye yarayan çeşitli nesnelere ortak özelliklerini ifade eder. Fakat su içmeye yarayan her nesne bardak değildir. Her üçgen bir geometrik şekildir; fakat her geometrik şekil bir üçgen değildir. Bu durumda, farklı nesnelere ortak özelliklerine göre bir kavramın kapsamı içinde yer alması, bu nesnelere diğer çeşitli kavramlarla sadece bir ortaklık değil, aynı zamanda bir ayrılık içinde olmasını da gerektirmektedir. Çünkü bir nesne hem bir kalemdir hem de bir tahta parçasıdır; bir bardak aynı zamanda mesela «cam» kavramının kapsamı içinde yer almaktadır; «üçgen» kavramı dikdörtgenden ayrı özellikteki geometrik şekilleri ifade ederken, mesela «çizgi» kavramının, «kenar» kavramının kapsamı içine de girmektedir. Bu durumda *kavramlaştırmak* veya yargıda bulunmak *işleminde* sadece benzerliklerin değil farklılıkların da yani tez ve antitezlerin de dikkate alınması gerekmektedir. Nitekim, mesela «kalem» kavramının anlamını belirleyecek tez ve antitezler, «bazı tahta parçaları kalemdir» ve «bazı tahta parçaları kalem değildir»; «yazmaya yarayan bazı nesnelere kalemdir», «yazmaya yarayan bazı nesnelere kalem değildir»; «madenden yapılmış bazı nesnelere kalemdir» ve «madenden yapılmış bazı nesnelere kalem değildir» vb. şeklindeki ifadeler olacaktır.

Sonuç olarak, yeni bir kavramın ortaya atılması veya bir yargıda bulunulması süreci tez ve antitez aşamasından geçmektedir. Çünkü bu süreç içinde hem farklı nesnelere (mesela çeşitli kalemler) hem de bu farklı nesnelere diğerlerinden (mesela bir kalemi bir tahta parçasından veya daktilodan) ayıran özellikler dikkate alınmaktadır.

Şüphesiz bilinen bir kavramı kullanırken veya sadece bilgi aktarmak amacıyla bir yargıda bulunurken diyalektik süreçten söz edilemez. Çünkü böyle bir işlemde tez ve antitezlerin araştırılması veya dikkate alınması sözkonusu değildir.

Yukarıda ulaşılan sonuç, yeni bir yargıda bulunabilmenin veya kavramlaştırma sürecinin sadece diyalektik bir işlem olarak görülmesi anlamına da gelmemektedir. Nitekim gerek tez durumundaki bir yargı veya kavramdan antiteze geçişte gerek bir senteze ulaşılmasında mesela sezgilerimizin, tecrübelerimizin, analogilerin, tabiatla ilgili inançlarımızın, pratik ihtiyaçlarımızın da rolü olabilir. Gerçi herhangi bir yargının doğruluğunun araştırılması öncelikle deney ve gözlem konusudur. Mesela «bazı kalemler tahtadandır» ifadesini tahta olan birkaç kalem gözlemekle doğrulamak mümkündür. Fakat böyle bir yargı veya bir kavrama ulaşılmadan önce yargı veya kavramın geçerlilik şartlarının, sınırlarının, hangi durumları kapsadığının hangileri kapsamadığının, çeşitli alternatiflerin de araştırılması gerekecektir. İşte bu noktada, başlangıç durumundaki tezin geçerliliği antitezlerinin belirlenmesi ve doğruluklarının araştırılmasına bağlı olacaktır. Diyalektik bir süreci ifade eden bu işlemde aynı zamanda mesela analogiden de sözdebiliriz. Çünkü tez ve antitez durumundaki yargılar için yeni örnekler aranırken çeşitli benzetmeler (yani analogiler) yol gösterici olabilir. Sözkonusu işlemde pratik bilgilerimizin, yerine göre moral ve estetik değerlerin katkısını da şüphesiz dikkate almak gerekir.

Diyalektik düşünceden söz ederken nasıl diğer faktörlerin dikkate alınması gerekiyorsa, mesela endüksiyondan söz ederken diyalektik düşüncenin de dikkate alınması gerekir. Nitekim tek tek örneklerden bir genellemeye ulaşılmada yani endüksiyonda, sadece belirli nesnelere değil, bir türün farklı özellik taşıyan örnekleri, alternatif durumlar, kısaca tez durumundaki örneklerin antitezleri de şüphesiz araştırılır. Dolayısıyla endüksiyonla birlikte diyalektik düşünce de karşımıza çıkmaktadır.

Bu durumda diyalektik düşünce tek başına değil, diğer düşünce biçimleriyle (endüksiyon ve analogi gibi), düşüncenin diğer özellikleriyle (sezgi, mantıksal çıkarım gibi) ve diğer faktörlerle (pratik, etik, estetik gibi) ilgi içinde düşünmek gerekmektedir.

Diyalektik düşüncenin bütün bu faktörlerle birlikte düşünülmesi, bir senteze ulaşılmasının, mekanik bir işlem olmadığını da göstermektedir. Çünkü sentez, yerine göre sezgilerimizle, yerine göre alışkanlıklarımızla, yerine göre soyutlama veya başka etkenlerle birlikte kullanılan ve bizi yeni bir sınıflandırmaya, yeni bir

teoriye, bir varsayıma veya herhangi bir genellemeye götürebilen yöntem durumundadır. Dolayısıyla diyalektik düşünceyi bir keşif yöntemi olarak görmek gerekir.

Diyalektik düşüncenin bir keşif yöntemi olması, aynı zamanda onun bir sürece işaret etmesi anlamına gelmektedir. Çünkü diyalektik, bilgilerimizdeki sürekli gelişmeyi de temsil etmektedir. Bu süreç, ulaşılan her sentezin daha sonra bir tez görevi üstlenmesi, bir antitezle birlikte ilkinden farklı bir senteze zemin hazırlamasıdır.

Bu süreci, yani bir sentezin daha sonra tez olarak kabul edilip antitezinin araştırılması ve yeni bir senteze ulaşılmasını (Kısaca D1), daha önce işaret edilen süreçten yani mevcut tez ve antitezden hareketle bir sentez aranılmasından (kısaca D2) ayırmak ve böylece diyalektiği iki yönden ele almak mümkündür. İkincisinde şu veya bu şekilde ortaya çıkmış tez ve antitez zaten hazır olarak vardır; dolayısıyla çeşitli faktörlerin etkisiyle ikisinin bağdaştırılması, bir sentez aranılması sözkonusudur. Mesela ışığın dalgacık ve parçacık karakterde görünmesi tez ve antitez durumundadır ve bu durum bizi bir sentez aramaya yani ikisini bağdaştırmaya sevkeder. Antitez durumundaki bir olay veya nesnenin ortaya çıkması bazen tesadüfen, bazen ilk defa birisinin dikkatini çekmesiyle, kengliğinden veya başka bir yolla olabilir. Bu gibi durumlarda ortada birbirinin tezi ve antitezi olarak yorumlanabilecek ve bir sentez içinde birleştirilmesi gereken zaten mevcut iki yargı sözkonusudur. Buradaki süreci (D2), diğerinden ayrı ele almak gerekir. Çünkü D1'de sentezden mantıksal yolla, özellikle dedüktif bir yolla elde edilen bir tez ve onun antitezinin araştırılması sözkonusudur. Her ne kadar D1 ve D2 arasında kesin bir sınır belirlemek, birini diğerinden bağımsız olarak ele almak her zaman mümkün olmasa da gerek yukarıda işaret edilen gerek aşağıda tekrar ele alınacak özellikleri ortaya koyabilmek için diyalektik düşünceyi iki ayrı süreç içinde incelemek kaçınılmazdır.

Günümüz düşünürlerinden K.R. Kopper, bilimsel problemlerin çözümünün sına-yanıma yöntemiyle yapıldığı, bu metod dolayısıyla sentez-tez-antitez üçlüsüyle ifade edilen süreç sayesinde sözkonusu problemlerin çözüldüğü görüşündedir (Popper 1974, s. 105). Popper'e göre bilimsel etkinlik bir problem (p_1) ile başlar.

Sentez durumunda olan bu problemin çözümü için geçici bir teori (tentative theory - **TT**) önerilir. Daha sonra bu teori içindeki eksik ve hatalı yönlerin elenmesi amacıyla (error elimination-**EE**) yani kritik etmek yoluyla yeni bir antitez aranır. Bu işlemler sonunda, diyalektik süreçte olduğu gibi, yeni bir sentez yani yeni bir problem (P_2) ortaya çıkar. Popper şematik olarak bu süreci

$$P_1 \rightarrow \mathbf{TT} \rightarrow \mathbf{EE} \rightarrow P_2$$

şeklinde göstermiştir.

Popper'in diyalektik anlayışına göre antitez, tezin çürütülmesi, yanlışlanmasıdır. Çünkü tez, bir teorinin, problemin yani sentezin sınanması; antitez, aynı sentezin geçerli olmadığı, eksik olduğu yerlerin tespiti işlemidir. Popper'e göre, bu işlem aynı zamanda bilimselliğin bir ölçütü durumundadır (Ural 1983, s. 79; Ural 1985a, önsöz). Diğer bir ifadeyle sentez, bilimsel bir teori durumundaysa, yanlışlanabilir olmak özelliğini de birlikte taşımaktadır. Dolayısıyla teorinin öngördüğü ve teoriyi doğrulayan yargılar tez, yine teorinin öngördüğü ve teoriyi yanlışlaması mümkün yargılar ise antitezdir.

Bilimsel bir teorinin (sentezin) öngördüğü olayla (tez ile) arasındaki ilişkiyi tümel bir önermeden tikel bir önermeye geçiş olarak, dolayısıyla dedüktif bir çıkarım olarak yorumlamak mümkündür. Antitez ise, yine aynı teori tarafından öngörülebilir ve tezin değillemesi durumunda bulunan yargılar olacaktır. Mesela genel rölativite, ışık hızının aşamayacağını öngörmektedir. Böyle bir genellemeden, mesela elimdeki kaleme ne kadar büyük bir enerji verilse de onun ışık hızını aşamayacağını söylemek, sentezden dedüktif yolla ulaşabileceğimiz bir tez olacaktır. Herhangi bir cismin ışık hızını aşması, teoriyi çürüten ve antitez durumunda bulunan bir sonuç olacaktır. Bu ilişkiyi sembolik olarak şöyle ifade edebiliriz: T bir teori ise, bu teoriden dedüktif yolla elde edilen $a_1, a_2, \dots, a_n$ gibi yargılar tez özelliği taşımaktadırlar. Aralarında ilişkisi ise

$$a_1, a_2, \dots, a_n \in T$$

şeklinde gösterebiliriz. Antitez ise tezin karşıtı veya çelişği yani $\bar{a}_1, \bar{a}_2, \dots, \bar{a}_n$ şeklinde sembolleştireceğimiz yargılar olacaktır. Dolayısıyla bu yargılar ilk teorinin elemanları olmayacaktır. Yani

$$\bar{a}_1, \bar{a}_2, \dots, \bar{a}_n \notin T$$

sözkonusu olacaktır. Antitezler eğer doğrulanırlarsa, T teorisini ya değiştirerek genişletecek ya daraltacak ya da yepyeni bir teoriye ulaşılmasını sağlayacaktır. Dolayısıyla yeni elemanlarla birlikte mesela bir K teorisi içinde yer alacaklardır. K teorisinin ortaya çıkması bazı durumlarda $\bar{a}$ in, a 'yı ortadan kaldırmasıyla mümkün olabilir. Fakat bazı durumlarda a ve $\bar{a}$ birlikte aynı teorinin içinde yer alabilir. Bu durum ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Fakat mesela «mavi renkler» ve «mavi olmayan renkler» i, «renk» kavramı içinde düşünmek mümkündür. Benzer bir şekilde, daha önce de değinildiği gibi, karşıt veya çelişik kavram veya yargılar, tez ve antitez olarak bir genellenenin yani bir sentezin içinde birlikte yer alabilirler.

Fakat sentezden teze ve tezin değillesmesi olarak da antiteze geçilmesi konusunda Popper'in yukarıda işaret edilen görüşlerinin, diyalektik sürecin (D1 türünün) işleyişini bütünüyle açıkladığı söylenemez. Çünkü antitez her zaman tezin değillesmesi olarak ortaya çıkmayabilir, Antitezin ortaya çıkması, daha önce de işaret edildiği gibi, tez'den bağımsız olabilir. Bu durumda antitezi, $a_1, a_2, \dots, a_n$ den hareketle ulaşılmış bir sonuç durumunda olmadığı için mesela $b_1, b_2, \dots, b_n$ şeklinde düşünebiliriz. Nitekim bir elektronun yörüngesi üzerindeki hareketinin Newton kanunlarına uymadığının tespit edilmesine Newton teorisinden hareketle ulaşılmamıştır. Bu sonuç Newton teorisine ilgili (yani sentezle ilgili olarak) yeni bir görüşü (dolayısıyla yeni bir sentezi de) beraberinde getirmiştir.

Tezden, dolayısıyla bir sentezden bağımsız olarak $b_1, b_2, \dots, b_m$ şeklindeki antitezlerin ortaya konulmasını şüphesiz diyalektik bir süreç olarak tasvir edemeyiz. Fakat bir sonraki adımda diyalektik düşüncenin (D2 türünün) özellikleriyle karşılaşırız. Çünkü bir T teorisine göre birbirleriyle bağdaşmayan, bu sebeple birbirine göre tez ve antitez durumunda olan iki yargı vardır. Dolayısıyla mevcut teorinin (yani sentezin) gözden geçirilmesi veya yeni bir teo-

rinin (yeni bir sentezin) kurulması sözkonusu olacaktır. Diğer bir deyişle ortada bir karşıtlık veya gelişkinin bulunması, buradan da bir senteze ulaşmak isteği, diyalektik düşüncenin öngördüğü adımlardır.

Bu açıklamalar ışığında diyalektik düşüncenin mantıksal yapı-sma baktığımızda, D1'in dedüktif bir çıkarım olarak yorumlanmasının mümkün olduğu görülmektedir. Çünkü tez, doğrudan sentezle ilgili ve dedüktif olarak elde edilebilen sonuçlar durumundadır. Antitez ise tezin değıllemesi durumunda olduğu için, dolaylı da olsa sentezden elde edilebilir.

D2'de ise adeta tersine işleyen bir dedüksiyon vardır. Çünkü amaç, tez ve antitezi dedüktif yolla elde edebileceğimiz yeni bir senteze ulaşmaktır. Gerçi sentez, yukarıda da işaret edildiği gibi çeşitli faktörlerin rol oynadığı yaratıcılık isteyen bir işlem durumundadır. Fakat bir kere senteze ulaşıldığında, tez ve antitez artık sentezden dedüktif bir yolla elde edilebilir hâle gelecektir. Böyle bir durumda, yani yeni bir senteze ulaşıldığında antitezi de artık bir tez gibi düşünmek gerekir. Yukarıdaki notasyonu kullanırsak:

$$a_1, a_2, \dots, a_n \in T$$

durumunda ve

$$b_1, b_2, \dots, b_n \notin T$$

durumundayken, ileri sürülen mesela yeni bir M teorisi artık tez ve antitezi kendi elemanı olarak kapsayacaktır. Böylece

$$a_1, b_1, a_2, b_2, \dots, a_n, b_n \in M$$

olacaktır. Doğal olarak bu yeni teoriden, bu teoriyi yanlışlayabilecek antitezleri (mesela $\sim a_1, \sim b_2, \dots, \sim a_n, \sim b_n$) dedüktif yolla elde etmek mümkün olur. Dolayısıyla D1 türü bir diyalektik gidiş sözkonusudur. Fakat, eğer tesadüfen $c_1, c_2, \dots, c_n$ gibi M teorisiyle bağdaşmayan olay veya nesnelere, yani antitezler keşfedilirse, bu durumda mesela K gibi yeni bir teori aranacaktır. Burada ise D2 türü bir diyalektik gidişten söz etmek gerekir.

Yukarıdaki açıklamalar, daha önce işaret edilmiş olan bir soruyu da aydınlatmaktadır. Bu soru, *herhangi* iki yargının niçin

tez ve antitez olarak kabul edilemeyeceğiyle ilgilidir. Çünkü «kalem yeşildir» ve «hava bulutlu değildir» şeklindeki iki yargı için bir sentez aramayız. Daha uygun bir ifadeyle, bu gibi yargıların bize rahatsızlık veren, alışkanlıklarımızla, tecrübelerimizle veya nesnelere ilgili inançlarımızla uyuşmayan bir tarafı yoktur. Halbuki mesela ışığın hem dalgacık hem de parçacık karakteri gösterdiği söylendiğinde veya elektronun yörüngesi üzerindeki hareketinin Newton yasalarına uymadığı anlaşıldığında, ortada bir sentez olmasa da, bir rahatsızlık duyulur. Bu gibi yargılar arasında ister istemez bir uzlaşma, bir sentez aranır. Kurulacak sentezin görüntüdeki uyumsuzluğa çözüm getireceği dolayısıyla iki yargı arasında bir bağ kuracağı bilinir. Halbuki iki yargının bize rahatsızlık veren bir tarafı yoksa, aralarında bir bağ aramanın, onları bir sentez içinde birleştirmeye çalışmanın da bir gereği yoktur.

Bu durumda karşıtlık ve çelişikliğin tez ve antitezle olan ilişkisi de ortaya çıkmış olmaktadır. Herhangi iki yargı veya kavram birbirine göre karşıt veya çelişik olabilir. Karşıtlık veya çelişiklik, daha önce de işaret edildiği gibi, mantık açısından tanımlanan iki kavramdır. Halbuki tez ve antitez ancak yine daha önce işaret edildiği gibi, bir senteze göre mevcut olabilir. Dolayısıyla her karşıtlık ve çelişikliğin tez ve antitez olarak yorumlanması gerekmeyebilir. Ayrıca karşıtlık veya çelişiklik, sentezin mevcudiyetine bağlı olmamakta, bir sentezin aranmasına da her zaman ihtiyaç göstermemektedir. Eğer tez ve antitez durumundaki iki kavram veya yargı arasında karşıtlık veya çelişiklik varsa, bu özelliğini sentez ortaya çıktıktan sonra da devam etmesi mümkündür. Halbuki yeni tez ve antitezini eski sentez içinde birlikte düşünmek sözkonusu değildir. Çünkü bir antitezin ortaya çıkması, keşfedilmesi veya farkına varılması halinde yeni bir sentez aramak ihtiyacı doğmaktadır. Diğer bir ifadeyle yeni sentez, eski tez ve antitez arasındaki karşıtlık veya çelişiklik özelliğini ortadan kaldırmayabilir. Fakat yeni sentez, bir kavram veya yargının antitez olmak özelliğini ortadan kaldırmaktadır. Çünkü diyalektik düşüncenin öngördüğü antitez, bizi yeni bir senteze götürecektir, tez ve dolayısıyla eski sentezle uyuşmayan, onlarla henüz bağdaştırılamamış kavram veya yargı durumundadır.

Antitezin bu özellikleri, diyalektik düşüncenin bir keşif sürecine işaret etmesinin asıl sebebidir. Çünkü herşeyden önce, bir teori po-

tansiyel olarak antitezler ihtiva etse de, ortada bir gerekçe olmadan antitezlerin neler olduğunu ve doğruluğunu araştırmak sözkonusu değildir. Ancak mevcut teoride veya herhangi bir genellemede yani kısaca sentezde aksayan bir taraf, bir problem varsa, çeşitli alternatifler, değişik imkanlar yani antitezler araştırılmak suretiyle bu problem çözülmeye çalışılır. Ayrıca hangi antitezlerin çözümü sağlayacağı ilk bakışta görülmeyebilir. Bu durumda (sentezin tezle, tezin antitezle bağıntısı dedüktif özellikte olsa da) problemin çözümü durumundaki antitezin tespiti hemen mümkün olmayabilir. Kaldı ki bazı durumlarda tez ve antitez mevcut da olabilir; fakat (daha önce de işaret edildiği gibi) bir sentezin bulunması mümkün olmayabilir. İşte bu sebeplerle diyalektik düşünce, yeni bir bilgi ortaya konulmasında mekanik bir işlem olarak görülemez. Diğer bir deyişle diyalektik, bir keşifte bulunulmasını sağlayan hazır bir reçete değildir. Olsa olsa zihnimizin problem çözerken takip ettiği yolun, buradaki işlemlerin sadece bir tasvirini verir.

Problem çözmek işlemi şüphesiz çok yönlü bir süreçtir. Bu süreçte sezgi, yaratıcılık, tecrübe, pratik ve estetik faktörlerden sözedilebilir. Dolayısıyla yeni bir bilginin, yani antitezin teşhisi ve yeni bir sentezin ortaya konulabilmesi ancak sözkonusu faktörlerle açıklanabilir. İşte diyalektik düşünüş, bu faktörlere bağlı olarak gerçekleşen adımlar üzerine kurulmuş olan yöntemin adıdır.

Hegel senteze ulaşılmasını «hürriyet» kavramı vasıtasıyla ele almıştır. Seçmek hürriyeti ancak karşıtlığın ve değillenmenin olmasıyla mümkündür. Hürriyet sayesinde antitez demek olan alternatiflere yönelmek sözkonusu olabilir. Akıl, mevcut alternatiflerden hareketle ve soyutlamak yoluyla senteze ulaşabilir (Acton 1967, S. 436-446). Bu durumda Hegel'e göre diyalektikten sözedildiğinde, yukarıdaki faktörlere ilave olarak «hürriyet» kavramını da dikkate almak gerekir.

Özellikle Hegel'den sonra diyalektiğin yeni bilgi elde etmek süreci olarak görülmesi, mantıkla diyalektik arasında bir aykırılığın bulunduğu inancının doğmasına yolaçmıştır. Çünkü mantık yeni bir bilgi elde etmek yöntemi değildir. Ayrıca 19 yy da bilimdeki ilerlemelerin ve batı toplumlarındaki değişmelerin Aristoteles mantığını kullanarak anlaşılıp ifade edilemeyeceği, bunun ancak diya-

lektik düşünceyle sağlanabileceği ileri sürülmüştür (Ülken 1972, S. 22, S. 29).

Mantıkla diyalektik düşünce arasındaki bu ve benzeri kıyaslamalar, bir bilim olarak mantığın yanlış değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü mantık nesnel dünya hakkında doğrudan ve empirik bir bilgi vermek durumunda değildir. Dolayısıyla mantığın, diyalektikten umulduğu şekilde, gelişimi ve değişimi temsil etmesi sözkonusu değildir; bu açıdan bakıldığında aralarında bir kıyaslama yapmak zaten sözkonusu değildir.

Değişim ve gelişimin ancak diyalektik tarafından ifade edilebileceği görüşü iki yönden düşünülebilir. İlki, nesneldeki hertürlü değişimin diyalektik tarzda cerayan ettiğinin kabul edilmesidir. Daha önce bu görüşün niçin geçerli olamayacağı üzerinde duruldu. İkincisi, bir nesnenin ancak gelişimi dikkate alınrsa kavranıp anlaşabileceğidir. Burada sözkonusu olan gelişim, nesnelere geçmişlerinin yani geçirdiği evrelerin bilinmesi demektir. Bu durumda, mesela elimde tuttuğum kalemin sadece şu andaki özelliklerinin dikkate alınması halinde ortaya konulabilecek bilgiler yeterli olmayacaktır; bu kalemin önce bir ağaç olduğunun hatta daha önceki ve sonraki evrelerinin de bilinmesi gerekir. Mantığın özdeşlik ilkesinin nesneldeki değişimi vermektan uzak olduğu, dolayısıyla nesnelere bu özelliğinin mantık aracılığıyla kavranamayacağı ileri sürülmüştür.

Ancak mantığın özdeşlik ilkesini nesnelere bağımsız ve formel bir özellik olarak kabul etmek mümkündür. Ayrıca herşeyin değiştiği kabul edilse bile özdeşlik ilkesini kullanmak yine mümkündür.

Herşeyin sürekli değiştiğini felsefesinin temeline koymuş olan Herakleitos'un deyişiyle «bir nehirde iki kere yıkanılmaz». Fakat herşey her an değişiyorsa, ne nehre giren insandan ne de nehirden sözedilebilir. Bir nehirden, bir insandan veya herhangi bir nesneden sözedebilmek, o nesne hakkında bir bilgi ortaya koyabilmek için o nesnenin belli bir zaman aralığı içinde, ki bu sürenin nesnelere göre farklı olacağı açıktır, değişmeden kaldığı kabul edilebilir. Öte yandan nesnelere, değişme özelliklerine rağmen birtakım kavramlarla ifade eder, bu yolla onları anlamaya ve birtakım bilgiler or-

taya koymaya çalışırız. Elimizdeki kalem bu yazıyı yazarken değişse de ve diğer kalemlerden farklı olsa da, «kalem» kavramının bir örneği durumundadır. Diğer bir deyişle, elimdeki kalem hakkında bir bilgi elde etmek için sadece belirli bir andaki özelliklerinin dikkate alınması yeterli olabilir ve işimizi görebilir. Öte yandan, başka bir açıdan kalemi incelemek isteyebilir ve geçmişini de dikkate alabilirim. Böyle bir incelemede yine belirli bir noktada durmak, belirli bir zaman aralığı içinde kalmak gerekir. Çünkü aksi takdirde kalemin ağaçtan, o ağacın bir tohumdan, tohumun başka bir ağaçtan meydana geldiğini, bu süreç içinde yer alan topraktan, sudan, kalemi imâl etmede kullanılan nesnelere, kalemi yapan insan ve makinalardan yani hiçbir şekilde tamamını kuşatamayacağımız sayıda nesnelere söz etmek gerekir. Böyle bir sonsuz gerilemenin tam ve eksiksiz olarak gerçekleştirilemeyeceği açıktır. Diğer bir deyişle, bir nesneyi tanımak için geçmişine bakmak gerekirse, bu bakış yine belirli zaman aralıkları içinde ve belirli kesitler çerçevesinde olacaktır. Yani bir nesne incelenirken sürekli değişim içinde olduğu kabul edilse bile, bu incelemede incelenen nesnenin yine belirli zaman aralıkları içinde değişmeden kaldığının kabul edilmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla bu durum, sözkonusu nesnenin şu andaki zaman aralığı içinde incelenmesinden farklı olmayacaktır.

Nesnelerin bir süreç içinde incelenmesi, esasen birçok bilimin zaten konusu içindedir. Tarih, sosyoloji, fizik, kozmoloji, biyoloji bu konuda tipik örneklerdir. Bu bilimlerle mantığın özdeşlik ilkesi arasında bir uzlaşmazlıktan, bir karşıtlıktan da söz edilemez. Başka bir ifadeyle, değişimi, gelişimi inceleyen bilimler, özdeşlik ilkesini, mantığın diğer ilke ve kurallarını kullanabilirler. Yani nesneleredeki gelişimin dikkate alınması, zorunlu olarak özdeşlik ilkesinin bir kenara bırakılması anlamına gelmemektedir. Bu durumda, değişimin incelenmesi ve anlaşılabilmesi bilimlerin zaten konusu içinde bulunduğu göre, bu konuda sadece diyalektiği yetkili kabul etmenin hiçbir dayanağı kalmayacaktır. Sonuç olarak, gelişimin ancak diyalektik aracılığıyla anlaşılabilmesini ileri sürmek doğru olmadığı gibi, diyalektik ile özdeşlik ilkesi veya mantık arasında herhangi bir uzlaşmazlıktan da söz edilemez.

Bu sonuç, diyalektiğin, nesnelere gözlenen değişim ile ilgi içinde düşünülemediği anlamına gelmemektedir. Çünkü nesnelere dünyasını anlama çabasında, bir yöntem olarak, diyalektiği kullanmak mümkündür. Bunun sebebi, daha önce işaret edildiği gibi, nesnelere görülen çeşitlilik, nesnelere birbirleriyle çok yönlü ilişkiler içinde olması ile diyalektik arasında bir paralelliğin kurulabilmesidir. Fakat diyalektiği nesnelere ilgi içinde düşünmek başka, onun nesnelere mahiyetini açıkladığını kabul etmek başkadır. Diyalektiğin nesnelere yapısına, özüne bağlı olarak düşünülmesi, mevcudiyetinin böyle bir temel üzerine kurulmaya çalışılması, yukarıda işaret edilmiş olan birçok güçlüğü ve çözülemeyen problemleri de beraberinde getirmektedir. Bu sebeple diyalektiğin işleyişini, özelliklerini tasvirle yetinmek, nesnelere dünyasında bir temel aramadan, bir akıl yürütme biçimi olarak görmek mümkündür.

Diyalektiğin bir akıl yürütme biçimi olması onun sadece fiziksel nesnelere ve bu nesneleredeki çeşitlilik ile ilgi içinde görülmesi anlamına da gelmemektedir. Çünkü diyalektik tarzdaki akıl yürütme biçimi fiziksel nesnelere yanı sıra, matematikte, sosyal bilimlerde, günlük yaşamımızda, bir konuyu anlamaya ve anlatmaya çalışırken, herhangi bir problemin çözümünde veya bir problemin ortaya atılmasında, bir konu hakkında fikir ileri sürerken veya ileri sürülmüş fikirleri yürütmeye çalışırken, arzu ve isteklerimizi ifade ederken veya gizlemeye çalışırken, kısaca herhangi bir sebeple karşımıza çıkabilir. Diğer bir deyişle bir konuda eğer çeşitli alternatifler ve çeşitlilik söz konusu ise, yani bir tezin karşısında antitezler ileri sürülebiliyorsa ve sonuçta bir senteze (yani bir genellemeye) ulaşılabiliyorsa, diyalektik düşünüşten sözedilebilir. Çünkü herhangi bir konuda tez ve antitezden senteze ulaşılması, «diyalektik» adı verilen düşünüş biçimini, bir akıl yürütme tarzını ifade etmektedir.

Bu tarz düşünüş, bilgilerimizdeki sürekliliği de temsil etmektedir. Çünkü her sentez, ulaşılan yeni bir bilgi demektir. Fakat bu sonuç, bilgilerimizdeki gelişimin sadece «diyalektik» kavramıyla ele alınıp açıklanabileceği anlamına gelmemektedir. Çünkü diyalektik, yukarıda da işaret edildiği gibi, yeni bir bilgi elde etmek için kullandığımız çeşitli yöntemlerden sadece birisidir. Ayrıca diyalektik, yeni bir bilgi elde edilirken tek başına kullanılan bir yön-

tem de değildir. Zira bu süreç içinde diyalektiği mesela dedüksiyon, endüksiyon, analogi gibi yöntemlerle, sezgi, yaratıcılık gibi özelliklerimizle birlikte düşünmek gerekmektedir.

Diyalektiğin yeni bir bilgi elde etmek için bir keşif yöntemi olarak düşünülmesi, mantıkla olan ilgisinin ve ayrılığının başladığı noktadır. Çünkü mantığın öncelikle bir ispat yöntemi olması, aralarındaki en önemli ayrılığa işaret etmektedir. Fakat öte yandan diyalektik düşünüşün cereyan ediş biçimi, evrelerini ve benzeri özelliklerini tasvir etmek ve açıklamak için mantığı bir araç olarak kullanmak gerekmektedir. Ayrıca diyalektik tarzdaki düşünüş vasıtasıyla ulaşılan bilgilerin mantıksal bir tutarlılığının da olması gerekir. Bu özellikler, diyalektik düşünceyle mantık arasındaki farkın ve ilişkinin hangi açıdan ele alınması gerektiğini göstermektedir.

REFERANSLAR

- Acton, H.B. (1967). «Hegel» Maddesi, The Encyclopedia of Philosophy, Macmillan.
- Aristotle (1955). Topica, Trans. J.A. Smith and W.D. Ross, Oxford
- Cohn, J. (1965). Theorie der Dialektik, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Cornforth, M. (1971). Materialism and the Dialectical Method, Vol. 1, Lawrence and Wishart, London.
- Popper, K.R. (1974). The Philosophy of K. Popper, Ed. P.A. Schilpp, Open Court.
- Ural, Ş. (1983). Pozitif Bilimde Basitlik İlkesinin Belirlenmesi Yolunda Bir Deneme, İst. Üniv. Ed. Fak. Yay.
- Ural, Ş. (1985). Temel Mantık Remzi Kit.
- Ural, Ş. (1985a). «K.R. Popper», Tarihselciliğin Sefaleti, Çev. Sabri Orman, İnsan Yay.
- Ülken, H.Z. (1972). Genel Felsefe Dersleri, Ankara Univ. İlahiyat Fak. Yay.